

Кайымова Ф.М.

**КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАКТАРЫНДА СҮЙЛӨМГӨ СИНТАКСИСТИК
ТАЛДООЛОРДУ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ЫКМАЛАРЫ**

Кайымова Ф.М.

**МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ РАЗБОРОВ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА
УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА**

F.M. Kaiymova

**METHODS OF TEACHING OF SYNTACTICAL ANALYSIS OF SENTENCES IN THE
KYRGYZ LESSONS**

УДК: 81.322

Макалада синтаксистик сабактарда сүйлөмгө талдоо жүргүзүүнүн мааниси аныкталып, аны өткөрүүнүн айрым ыкмалары сунуш кылынат.

В данной статье освещаются проблемы синтаксического разбора предложений в кыргызском языке и предлагаются некоторые способы их проведения.

This article highlights the problems of the syntactical analysis of sentences in the kyrgyz language and the suggestion of their implementation in some ways.

Кыргыз тили боюнча окуучуларга терең жана туруктуу билим берүүдө синтаксистик талдоонун мааниси зор, анткени ал мугалимдин күндөлүк ишинде көбүрөөк колдонулуучу методикалык ыкмалардын биринен болуп саналат. Анын негизинде окуучулар синтаксистик категориялардын жекече өзгөчөлүгүн, алардын кызматын туура баамдоого, окшош жактарын же айырмачылыктарын жаңылбай ажырата билүүгө машыгышат. Ошентип, синтакстик талдоо окуучуларды практикалык ишке даярдай тургандыгы белгилүү.

Синтаксистик талдоонун максаты: айтылыш максатына карай сүйлөмдүн кайсы экендигин жана анын грамматикалык түзүлүшүн аныктоо; сүйлөмдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратып, алардын кандай мааниде колдонула тургандыгын белгилөө; сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы синтаксистик байланыштын түрлөрүн көрсөтүү ж.б. жалпысынан алганда, синтаксистик талдоонун эки түрү бар: 1. айтылыш максатына жана грамматикалык түзүлүшүнө карай сүйлөмгө мүнөздөмө берүү; 2. сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо.

Талдоонун биринчи түрүндө сүйлөмдүн төмөнкү белгилери көрсөтүлөт: а) мааниси жана түзүлүшү боюнча кандай сүйлөм экендиги;

б) эгер жөнөкөй сүйлөм болсо, ага жалпы мүнөздөмө берилет: жай, суроолуу, илептүү, буйрук; бир составдуу (жактуу, жаксыз, атама); эки составдуу (жалаң же жайылма); сүйлөмдө катышууга зарыл болгон мүчөлөрдүн катышына карай: толук же кемтик; в) эгер татаал сүйлөм болсо, анын тең же багыныңкы байланышта экендиги; тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жол-

дору, баш жана багыныңкы сүйлөмдөр, алардын байланышуу жолдору; багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү ж.б.

Талдоонун экинчи түрү мындайча жүргүзүлөт: а) адегенде сүйлөмдүн баш мүчөлөрү табылып, алардын түзүлүшү, кайсы сөз түркүмүнө кирери, кандай суроолорго жооп берери бири-бири менен эмне боюнча (жак, сан) ээрчишип тургандыгы көрсөтүлөт; б) андан кийин айкындооч мүчөлөр табылып, алардын түзүлүшү кайсы сөз түркүмүнө кирери, кандай суроолорго жооп берери, сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышып тургандыгы, синтаксистик байланыштын түрлөрү аныкталат.

Жөнөкөй сүйлөмдү талдоонун планы

I. Айтылыш максатына карай сүйлөмдүн кайсы түрү (жай, суроолуу, буйрук, илептүү) экендигин аныктоо

II. Сүйлөмдүн грамматикалык борборун таап, баш мүчөлөрдүн санына карай жөнөкөй сүйлөм болорун далилдөө

III. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү боюнча мүнөздөө:

1. Баш мүчөлөрдүн катышына карай (эки тутумдуу же бир тутумдуу болсо, анын кайсы сөз түркүмүнө кирерин түшүндүрүү)

2. Айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай (жалаң же жайылма)

3. Ойдо болгон мүчөлөрдүн катышына карай (толук же кемтик, кемтик болсо, кемиген мүчөлөрүн аныктоо)

IV. Сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр, түшүндүрмө мүчөлөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышса, аларга мүнөздөмө берүү

V. Сүйлөмдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу, алардын түзүлүш түрлөрүн, кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын жана мүчөлөрдүн байланыш жолдорун аныктоо¹.

Сүйлөм мүчөлөрүн аныктоодо алардын ар бирине мүнөздүү болгон төмөнкү өзгөчөлүктөрүн бири-бири менен байланышта кароо талап кылынат:

1. Кайсыл сөз түркүмүнөн уюшулгандыгы

2. Сүйлөм ичинде (контекстте) берген мааниси

¹ Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү. – Ош, 2002, 89-бет.

3. Кандай суроого жооп болуп түшкөндүгү
4. Кайсыл сөз менен синтаксистик катышта тургандыгы

5. Формалык (грамматикалык) курулушу
6. Сүйлөмдөгү орун абалы(атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө)².

Мисалы, *Бегайым үчүн бүгүнкү күн бир нече күнгө татыды* (К.Ж.) деген сүйлөмгө толук синтаксистик талдоо жүргүзүп көрөлү.

Келтирилген сүйлөм айтылыш максатына карай жай, түзүлүшүнө карай жөнөкөй, баш мүчөлөрдүн катышына карай – эки тутумдуу, айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай – жайылма, ойдо болгон мүчөлөрдүн катышып келүүсүнө ылайык – жайылма сүйлөм; баяндоочу – татыды, этиштик, жөнөкөй; бүгүнкү күн – атоочтук, тутумдаш ээ; эмнеге? – бир нече күнгө – татаал толуктооч; ким үчүн(татыды)? – тутумдаш толуктооч.

Татаал сүйлөмдү талдоонун планы

Тилчи-окумуштуу Ж.Элчиев татаал сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүүнүн төмөнкүдөй ыкмаларын сунуштайт:

1. Сүйлөм курамындагы сөз жана сөз айкаштарынын синтаксистик байланыштарын көрсөтүү

2. Маанилик бөтөнчөлүгүн (жай, суроолуу, илептүү экендигин) белгилөө

3. Канча жөнөкөй сүйлөмдүн катышынан курулгандыгын жана алар жөнөкөй сүйлөмдүн кайсыл түрлөрүнөн (жалаң же жайылма, бир тутумдуу же эки тутумдууж.б.) экенин аныктоо

4. Татаал сүйлөмдүн кайсыл түрүнө (тең же багыныңкы байланыштагы, же аралаш татаал сүйлөм экендигин) кирерин ажыратуу

5. Тең байланыштагы татаал сүйлөм болсо, курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара маанилик жана грамматикалык катыштарын (байламтасыз же байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм экендигин ж.б.) көрсөтүү менен жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар бирин сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу

6. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болсо, баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү аныктоо менен, бир же көп багыныңкылуу татаал сүйлөм экендигин көрсөтүү. Багыныңкы сүйлөмдөрдүн маанилик түрлөрүн аныктоо аркылуу алардын баш сүйлөм менен болгон грамматикалык катыштарын (баяндоочунун курулуу формаларын) анализдеп, алгач баш сүйлөмдү, кийин багыныңкы сүйлөмдү баш жана айкындооч мүчөлөргө ажыратуу

7. Аралаш татаал сүйлөм болсо, тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн курулуу формаларын, бири-бири менен болгон маанилик катыштарын көрсөтүп, жөнөкөй сүйлөмдөрдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу ж.б.³

Кебибизде өзүбүздүн ой-пикирибизди бекемдөө, далилдөө, салыштыруу, кептин көркүүлүгүн арттыруу ж.б. максаттарда бирөөнүн сөзүнөн, макал-лакап, учкул сөз, цитаталардан пайдаланууга туура келет. Мындай төл жана бөтөн сөздүү сүйлөмдүн түрү да татаал сүйлөм катары эсептелинет. Бирок биз белгилеген адабияттардын биринде да төл жана бөтөн сөздүү татаал сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүү жөнүндө сөз жок, мектеп жараянында да муну көпчүлүк окуучулар билишпейт.

Тике сөздүү татаал сүйлөмгө талдоо жүргүзүүдө жогорудагыдай эле планда сүйлөмдүн маанилик бөтөнчөлүгүн, структуралык курулушун, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик жана интонациялык катышын анализдегенден кийин, төл сөздү өзүнчө, бөтөн сөздү өзүнчө жөнөкөй сүйлөм катары ажыратып алып, андан ары жөнөкөй сүйлөмдөргө талдоо жүргүзгөн сыяктуу талдоо иши улана берет.

Мисалы, *Омор Хаямдын “Рубаилеринде”*: “*Кээ бирөөнүн алтын, күмүш сыңары, ичи менен эч окшошпойт ыраңы*”, - деген баалуу саптар кездешет. Сүйлөм айтылыш максатына карай – жай, түзүлүшүнө карай – татаал сүйлөм. Биринчи тике сөз формасындагы жөнөкөй сүйлөм: Кээ бирөөнүн алтын, күмүш сыңары, ичи менен эч окшошпойт ыраңы; экинчи төл сөз формасындагы жөнөкөй сүйлөм: Омор Хаямдын “Рубаилеринде” деген баалуу саптар кездешет. Мындан ары ар бир сүйлөмгө өз алдынча сөз айкашы боюнча жана сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүлө берет.

Ал эми бөтөн сөз сүйлөмдө кыйыр сөз формасында берилсе, төл сөз баш жана айкындооч мүчөлөргө ажыратылып, бөтөн сөз жалпы бойдон тике толуктоочтук кызмат аткарып калат.

Мисалы, *Кыргыз элинде кайгысы жок кара сууга семирери жөнүндө макал айтылат*. Бул сүйлөмдө айтылат – баяндооч, макал – ээ, кыргыз элинде - бышыктооч, кайгысы жок кара сууга семирери жөнүндө - тике толуктоочтук кызмат аткарып калат.

Кыргыз тили боюнча окуучуларга терең, туруктуу, сапаттуу жана чың билим берүүдө грамматикалык талдоолордун мааниси өтө чоң экендигин баса белгиледик. Андыктан тил илиминин бардык бөлүмдөрү боюнча талдоого арналган илимий-усулдук эмгектерди альтернативдүү негизде иштеп чыгууга көңүл буруу тилчи-окумуштуулардын, усулчу-тилчилердин милдеттеринен болуп калууда. Азырынча бул багыттагы көзгө илинерлик иш-аракеттер катары Б.Өмүралиевдин «Мектепте синтаксистик талдоо жүргүзүүнүн жолдору», А.Жалиловдун «Кыргыз тилиндеги талдоонун түрлөрү», Ж.Элчиевдин «Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү» деген эмгектерди гана атоого болот. Мындай эмгектер бир нече варианттарда иштелип, жетиштүү санда чыгарылып турса, тил илимин терең өздөштүрүүгө алектенген мектеп мугалимдери, окуучулар, студенттер, а түгүл

² Элчи уулу ж. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү.- Бишкек, 2002, 61-бет.

³ Элчи уулу ж. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү.- Бишкек, 2002, 74-бет.

окумуштуулардын талаптары канааттандырылган болор эле.

Адабияттар:

1. Виды разбора на уроках русского языка: Пособие для учителя/ В.В.Бабайцева и др. -2-е изд.перераб. – М.: Профвешение,1985
2. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү.- Ош, 2002
3. Кайымова Ф. Башталгыч жана орто мектептерде кыргыз тилинен талдоо жүргүзүүнүн теориялык-практикалык негиздери. // Ош МУнун жарчысы, 2006, 216-б.
4. Кайымова Ф. Башталгыч класстарда кыргыз тилинен синтакситик талдоону өткөрүүнүн жолдору.//Наука и новые технологии. №5, 2013, 193-б.
5. Өмүралиев Б. Мектепте синтаксистик талдоо жүргүзүүнүн жолдору.- Ф.: Мектеп, 1977
6. Текучев А.В. Грамматический разбор в школе. - М., 1963,87-бет.
7. Элчи уулу Ж. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо.- Б., 2002
8. Жантөшев К. Каныбек. I том.-Фрунзе:Адабият, 1991
9. Омор Хаям. Рубаилер. – Фрунзе: Адабият, 1989.

Рецензент: п.и.к. Каранова Т.Н.
